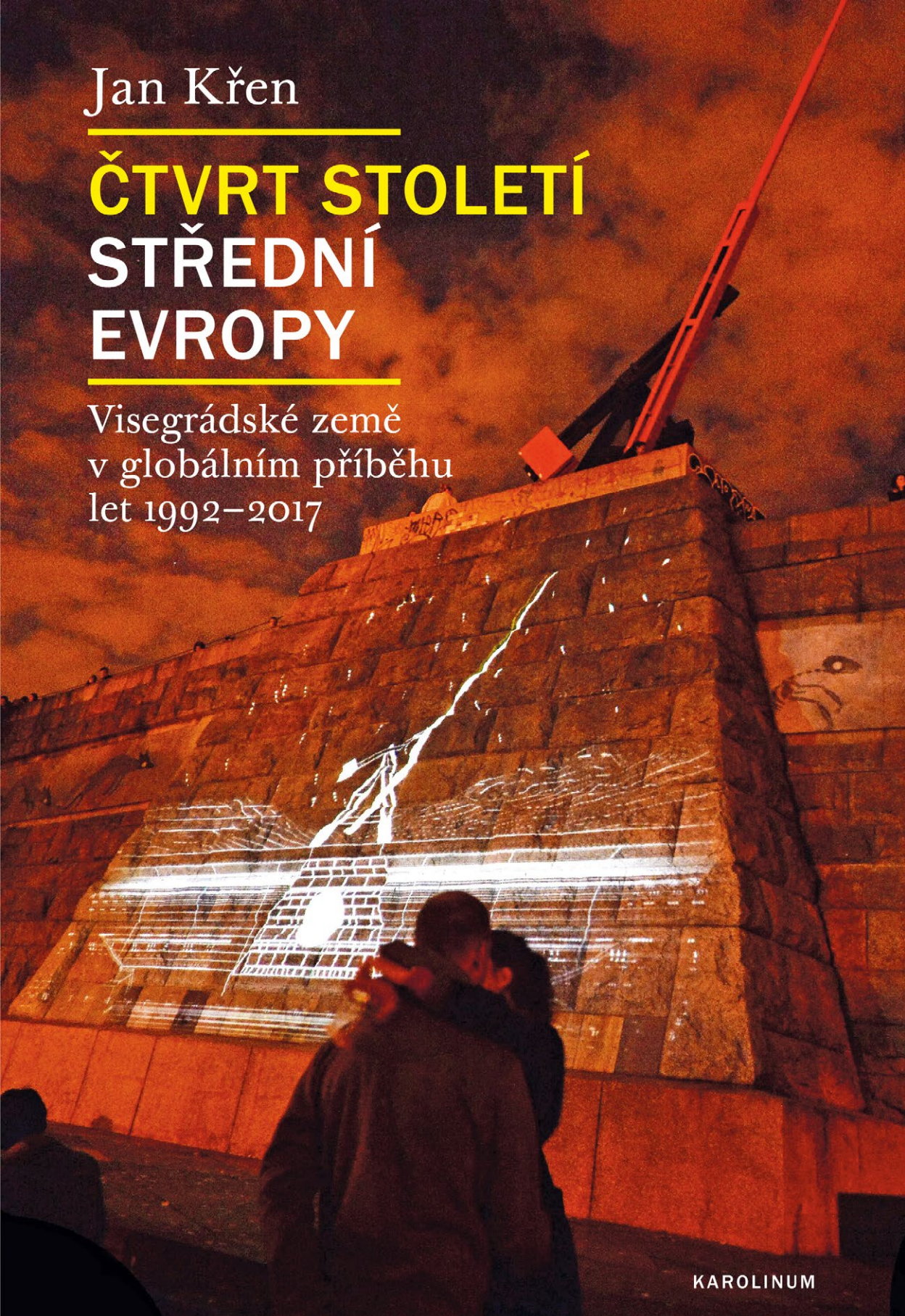

Jan Křen

ČTVRT STOLETÍ STŘEDNÍ EVROPY

Visegrádské země
v globálním příběhu
let 1992–2017

Čtvrt století střední Evropy

Visegrádské země v globálním příběhu let 1992-2017

Jan Křen

Recenzovali: Prof. Detlef Brandes
prof. PhDr. Jiří Pešek, CSc.

Vydala Univerzita Karlova
Nakladatelství Karolinum
Redakce Kamila Veselá
Jazyková korektura Vendula Kadlečková
Rejstřík Dita Kříšťanová
Grafická úprava Zdeněk Ziegler
Sazba DTP Nakladatelství Karolinum
Vydání první

© Univerzita Karlova, 2019
Text © Jan Křen, 2019
Cover photo © ČTK / Kateřina Šulová, 2019

ISBN 978-80-246-3977-2
ISBN 978-80-246-4003-7 (pdf)

Univerzita Karlova
Nakladatelství Karolinum 2019

www.karolinum.cz
ebooks@karolinum.cz

Obsah

ÚVOD /9

1. HISTORICKÉ PŘEDPOKLADY /13

Souvislost s minulostí (*patch dependence*) /13

Střední Evropa: národy bez státu /14

Střední Evropa: „národní“ státy /16

Slováci: nový činitel střední Evropy /17

Střední Evropa pod nacistickou okupací /18

Komunistické hnutí ve střední Evropě /21

Dilemata ruského komunismu /25

Střední Evropa pod sovětskou diktaturou /29

Destalinizace: první krize sovětského bloku /32

Počátky národní a dělnické rezistence /34

Československo: pražské jaro a jeho pád /36

Maďarsko: kádárovské reformy shora /39

Polsko: epopěj Solidarity /40

Poslední fáze: „legalistická“ rezistence /42

Pozdní státní socialismus /45

1a Exkurz: Neoliberální Západ /47

2. PŘEV RATY A REVOLUCE 1988–1992 /55

Rozpad Sovětského svazu a jeho bloku /55

Sjednocení Německa: ze dvou jedno /64

Polsko: sjednaný převrat /67

Maďarsko: převrat, či kontinuita? /72

Československo: kapitulace režimu /78

Rozdělení Československa: z jednoho dva /87

Revoluce, nebo ne? /91

3. TRANSFORMACE POSTKOMUNISTICKÝCH ZEMÍ /94

Transformace jako revoluce? /94

Nová střední Evropa „homogenních“ států? /97

Ekonomická transformace (Washingtonský konsenzus) /102

Polsko: předvoj transformace /110

Maďarsko: první komunistické reformy /113

Československo: reformy a rozdělení státu	/117
Česko: premiant?	/120
Slovensko: outsider?	/122
Politická transformace	/126
Nové státní zřízení	/127
Stranická demokracie	/131
Občanská společnost	/135
Veřejné mínění	/143
Předběžná bilance I	/145
3a Exkurz: Čína vzdálená a neznámá	/146
4. PŘELOM STOLETÍ	/150
Svět na přelomu století	/150
Visegrádská čtveřice	/153
Polsko: velké a první	/155
Maďarsko: konec vlád levice	/161
Česko: od pravice k levici	/164
Slovensko: úspěšný outsider	/167
Komparativní pohled: politika	/173
Prezidenti	/174
Vlády	/175
Levice a pravice	/177
Extrémy	/180
Nová demokracie	/181
Komparativní pohled: ekonomika	/183
Přiblížení k Evropě?	/183
Modernizace	/184
Zemědělství a venkov: sirota transformace?	/186
Komparativní pohled: společnost	/191
Sociální struktura	/191
Korupce	/194
Zahraniční kapitál	/196
Střední vrstvy	/199
Oběti transformace	/201
Obraz postkomunistické společnosti, nejen polské	/204
4a Exkurz: Čína: ekonomický růst bez demokracie	/205
5. DO EVROPSKÉ UNIE A NATO	/209
Nová střední Evropa a její volba	/209
Přípravy a vstup do NATO a EU	/212
Nové dějiště střední Evropy	/216
Prohloubení Unie: Lisabonská strategie	/219
Prohloubení Unie: ústava a Lisabonská smlouva	/223

6. SEDM HUBENÝCH LET 2008–2014	/229
Krise v Evropě	/229
„Lisabonská“ Unie	/232
Tři Evropy?	/235
Polsko: první vláda jedné strany	/237
Maďarsko: první vláda jedné strany	/242
Česko: od deseti k pěti	/246
Slovensko: konec vlády jedné strany	/251
Střední Evropa: krize	/255
Bilance II	/257
Alternativy?	/261
Visegrádská čtveřice: státní konvergence	/266
Visegrádská čtveřice: občanská konvergence	/270
Visegrádská čtveřice: typ ekonomiky	/273
Závislá ekonomika	/273
Druhořadá ekonomika	/276
Vlády jedné strany	/281
Současnost dvojí minulosti	/285
7. SAMÉ KRIZE A JEDNA REVOLUCE	/290
Obamova Amerika	/291
EU od krize ke krizím	/292
Ukrajinská krize a konflikt s Ruskem	/295
Velká migrace	/299
Vlna teroru	/309
Klimatická krize	/312
Čtvrtá průmyslová revoluce	/315
Dvě globální integrace: Západ	/318
Dvě globální integrace: Východ	/321
Otázky pro zítřek: Evropa	/325
Otázky pro zítřek: Trumpova Amerika	/331
Otázky pro zítřek: Rusko	/335
Otázky pro zítřek: Čína	/337
Otázky pro zítřek: visegrádská čtveřice	/341
VÝHLED SVĚTA?	/349
Summary	/351
Bibliografie	/355
Rejstřík	/362

Úvod

Francouzský historik Jacques Le Rider charakterizuje střední Evropu jako ansámbl neustále se měnící v čase i prostoru. Tato kniha pojednává střední Evropu současnou, ale v tradičním časovém výměru: čtvrtstoletí počínající historickým mezníkem roku 1989 končí výročím v roce 2015, který není takovým historickým mezníkem jako rok 1989. Přesto je čtvrtstoletí dosti dlouhou dobou, v současném tempu vývoje zvlášť, aby se z ní dalo vytěžit přece jenom jisté relevantní poznání.

Mnohem složitější je výměr prostorový, poněvadž střední Evropa nemá vyhraněný geografický tvar: „Střední Evropa je sporný prostor a prostor sporu. Spor se vede o to, co tento prostor vlastně je.“¹ Pověstné jsou debaty, kdo do ní patří, a kdo ne, podle toho, z jakého hlediska je tento region zobrazován, a to tak rozličně, že nejednou vzniká dojem, jako by každý autor měl svou střední Evropu.² To platí i o autorovi této knihy, který se problematikou středoevropského prostoru zabývá už od sedmdesátých let minulého století.³ Jeho opus magnum s rozsahem přes tisíc stran⁴ pojednávalo dobu této knize předcházející a zahrnovalo též Rakousko, zčásti i tehdy proměnlivé Německo a také tehdejší velké Židovstvo, zničené nacistickou genocidou, aby se uvedly alespoň tři závažné příklady.

Autor se přiklání k pojetí průkopnického díla polsko-amerického historika Piotra S. Wandycze z roku 1992.⁵ Zvláštní přitažlivost knize dodává její étos, vyjádřený titulem *Cena svobody*, z níž autor odvodil i smysl této historie: „Byly to dějiny, které je donutily bránit svou svobodu a bojovat za ni častěji než obyvatelé mnoha jiných zemí [...] Svoboda má však svou cenu, byť byla v průběhu sta let proměnlivá.“⁶

Wandyczovo dílo je vlastně zpětnou projekcí tehdejší trojice Polska, Československa a Maďarska do minulosti. V jejím titulu přirozeně užil termín „středověchodní“, neboť právě z Východu její obyvatelé přišli; autor předkládané knihy,

1) Karel Kosík, cit. dle Petr Bílek: Střední Evropa je, ale kde?, *Literární noviny* 4/2015, s. 5.

2) Příznačná je rozličná terminologie: „Evropa środkowa“ nebo „środkowo wschodnia“, „Mitteleuropa“, „Zentraleuropa“, „Ostmitteleuropa“, „Middle East Europe“ etc. V Česku se pojem „středověchodní“ příliš neujal a dává se přednost termínu „Evropa střední“; někdy užívaná náhražka „Evropa střední a východní“ je zavádějící, neboť spojuje střed s odlišným a rozsáhlým regionem Východu.

3) Jan Křen: Palackého představy střední Evropy, in: *Historické studie* (samizdat), Praha 1978, s. 1–35.

4) J. Křen: *Dvě století střední Evropy. 1789–1989*, Praha: Argo 2005.

5) Piotr S. Wandycz: *The Price of Freedom: A History of East Central Europe from the Middle Ages to the present*, London: Routledge 1992; český překlad vypustil podtitul středověchodní: *Střední Evropa v dějinách od středověku do současnosti. Cena svobody*, Praha: Academia 1998.

6) Tamtéž, s. 258.

kteřý měl příležitost osobně s Wandyczem diskutovat, může doložit, že v tomto termínu není ani stopy po dodnes častém západním pohledu, který z onoho pojmenování vybírá jen druhou část: Poláci, Maďaři, Slováci a Češi jsou považováni za „východníky“; je příznačné, že je to v češtině nezvyklý pojem a ve slovenštině běžné slovo „východniari“ má zcela jiný, domácí význam. Není to však jen předsudek, neboť „střední Evropa má ve 20. století tak nesmírně problematické dějiny, že všechny její jemnější intelektuální, sociální a kulturní proudy jsou pro pozorovatele zvenčí víceméně neviditelné“.⁷

Ve své knize Wandycz už jen zmínkou mohl zachytit rozdělení Československa a vznik Visegrádu, k němuž byl skeptický. Jak patrně, do „své“ střední Evropy nezahrnul „severní křídlo“ postsovětských zemí baltských ani „křídlo jižní“, tehdy ještě jugoslávské Slovinsko a Chorvatsko; Rumunsko a Bulharsko měl zjevně za země balkánské.

Pro současného autora je ovšem samozřejmostí, že se z Visegrádu stala evropská stálice, ať pozitivní, či negativní, jež této čtveřici dodává společný název a tvar: visegrádské země jako jádro střední Evropy jsou také vlastním tématem této knihy. Je to zároveň pokus rozšířit soudobé dějiny až do doby nejspíše nejnovější, a vnést tak historiografii do hájemství systémových disciplín, jakými jsou sociologie, politologie, filozofie či estetika nebo literární věda, které s aktuálním materiálem běžně pracují.

V tomto případě má historik s nimi v podstatě stejné prameny, ale liší se svým historickým přístupem – ne tak systém, ale příběh. Od běžné historiografie se však liší v tom, že v nejnovější části nemá dostatečný odstup, ačkoli ten není jen čistě časový, ale má i jiné formy: autor sám má za sebou i odstup sociální, dvacet let zákazu povolání a života v dělnickém prostředí, poznání k nezaplacení, sice špatně placené a se ztrátou přístupu k literatuře, ale druhou stránkou byla nezávislost a svobodné diskuse v kruhu Charty 77, jejímž byl signatářem. Přesto se v té době historické práce nevzdal a právě odtud pochází jeho nejúspěšnější dílo,⁸ které vyšlo v sedmi vydáních. Omezení z „normalizační“ doby mu v mnohém vynahradilo v roce 1984 hostování na brémské univerzitě a po roce 1989 několik let dalšího hostování v zahraničí. Jistým odstupem je snad i autorův vysoký věk, takže kniha je vlastně jeho ego-historií, spojenou se stálým zápolením, aby myšlení příliš netuhlo.

Po první, retrospektivní kapitole následuje *Exkurz: Neoliberalní Západ*, obraz sféry, do níž osvobozené země vstupovaly, ale tehdy ji viděly jinak. Jádrem knihy jsou přirozeně chronologické kapitoly paralelní historie visegrádských zemí, které jsou vždy kombinované komparativními a syntetizujícími kapitolami.

Přijetí do NATO a EU a adaptace do těchto struktur rozšířilo historii těchto zemí o celé nové dějiště, bez něhož se už jejich historie neobejdou, neboť je také základnou a měřítkem jejich toužebného cíle vyrovnat se nebo se aspoň přiblížit

7) Tony Judt – Timothy Snyder: *Intelektuál ve dvacátém století*, Praha: Prostor 2013, s. 242.

8) Jan Křen: *Konfliktní společenství. Češi a Němci 1780–1918*, Knihnice historických studií (samizdat) 1986; 4. vydání, Praha: Karolinum 2013.

žit úrovni starých vyspělých členských zemí; analýze pozitivních i negativních výsledků konvergence či integrace jsou věnovány zvláštní kapitoly. Novicové už spolu se starými členy sdílejí i problémy rozšiřování Unie o nové přidružené země, které jsou většinou v jejich sousedství. Všechny čtyři pojednávané země prožily desetiletou dramatickou transformaci a po ní následující náročné začleňování do nových velkých integračních projektů Unie, v posledních letech se bohužel víc referuje o jejich obtížích. To se týká i závažných důsledků těžké rány, kterou Unie utrpěla rozchodem s Velkou Británií.

Vskutku fundamentálním dějem současnosti je nezadržitelný postup globalizace. Visegrádské země nejsou jen jejími procesy obklopeny, ale pronikají do jejich života nejen pozitivními stimuly, nýbrž i řadou krizí, nejprve krizí ekonomickou, poté geopolitickou krizí blízké Ukrajiny a konfliktem s Ruskem, časově následující krizí migrační, souběžně s teroristickou vlnou; jakkoli jsou jich visegrádské země dosud ušetřeny, paradoxně se z nich stal nejkomplicovanější problém ve vztazích s Unií et vice versa. Z hlediska perspektivního je zvláště závažná krize klimatická, která už začíná působit i na místní mírné podnebí. Nemenší, ne-li perspektivně vůbec největší význam má čtvrtá průmyslová revoluce 4.0, která není převratná jen v ekonomice, ale začíná proměňovat celou společnost a její život, což samozřejmě platí i pro visegrádské země. To je další rozšíření jejich historií.

Sama globalizace je politicky ztělesněná „koncertem“ čtyř velmocí, Ameriky, Evropy, Číny a Ruska, ale také světovými institucemi à la Mezinárodní měnový fond či Světová banka, k nimž se řadí integrační svazky východní i západní; nepominutelná je i role gigantických nadnárodních koncernů, jejichž síle se většina národních států nemůže rovnat. V této souvislosti jsou zařazeny i další dva retrospektivní exkurzy o vývoji Číny, dlouho na Západě málo známé a přehlížené. V knize mají do jisté míry obdobnou, ale protikladnou roli, jako exkurz o západním neoliberalismu: vítězstvím v roce 1949 se Čína stala druhou komunistickou mocností, ale rozchod s Moskvou ji vedl do slepé uličky zmatečné a kruté Maovy diktatury. Teprve Teng Siao-pching zavedl od roku 1987 Čínu na novou cestu, jež chudobnou zemi za třicet let proměnila v pokročilou supervelmoc, dovršující vlastně současnou globalizaci: sílící Čína podnítila proměnu unilaterální nadvlády Západu v čele s Amerikou do tvořící se multilaterality.

To je zcela nové historické prostředí, jímž se obtížně protloukají i velké národní státy, nemluvě o těch malých, k nimž patří státy středoevropské, nevyjímaje ani Polsko, největší z nich. I pro ně je to existenční výzva, jež tvoří novou vrstvu jejich současných dějin. Při úsilí dovést své podání až do nejnovějších dějů, snaží se autor v příběhu posledních let vyhnout svůdným předpovědím budoucnosti: v řadě podkapitol, nazvaných *Otázky pro zítřek*, usiluje zjistit problémy či deficity, které toto údobí zanechává budoucnosti, kterou oslovuje jen otázkami.

Až na drobné úpravy byla několikaletá práce na knize ukončena v podstatě 31. července 2017.

Za cenné připomínky je autor vděčen Jiřímu Hanákovi, Janu Honovi, Nině Lohmannové, Lubomíru Mlčochovi, Jiřímu Peškovi a Jiřímu Vykoukalovi. Autor vděčí tehdejší doktorandkám Miroslavě Jasenčákové a Miroslavě Kůželové za pomoc a rešerši materiálu; jeho zvláštní dík patří kolegyním a kolegům z Masarykovy knihovny v Jinonicích. Kniha by nevznikla bez Mileny Janišové, jíž budiž věnována.

1. Historické předpoklady

Souvislost s minulostí (*patch dependence*)

Rok 1989 a dění v jádru střední Evropy, v budoucí visegrádské čtveřici, nelze pochopit bez širších a namnoze spletených souvislostí s minulostí či podle teorie *patch dependence* závislostí na ní. Pro historiky je to samozřejmost, ale důraz na ni kladou i sociologové, kteří ji dokonce označují za „nejmocnější teorii postkomunistické transformace“, neboť poukazuje „na sílu kontinuity společenského vývoje, na tíživost minulého dědictví, na iluzornost toho, že můžeme přejít z jednoho režimu do druhého tak jednoduše, jako se přeseďá z vlaku na vlak“.⁹ Jsou i ekonomové, kteří mají za objektivní kategorii „institucionální paměť“, jež podle nich „sahá velmi daleko zpátky do historie“.¹⁰ Britský ekonom klade už konkrétní otázku: „Jak daleko je třeba jít do historie, jak stará historie je ještě relevantní?“ Komunistické období je pro toto téma nepominutelné, ale doba před ním má také svůj význam: v českém případě tento ekonom sám za formotvorné historické údobí považuje dobu „vzniku moderního českého národa v habsburské monarchii“.¹¹ Také pro politického filozofa „je prvním úkolem zkoumat historické pozadí a pravděpodobné meze“.¹² Sborník o polské transformaci, vzniklý pod redakcí významné polské socioložky Marie Jaroszové, počíná historikovou kapitolou, která jde dokonce až do 18. století: „Ze všech kořenů naší skutečnosti se dnes jako nejtrvalejší jeví ty, za něž ‚vděčíme‘ dobám saským,“ předcházejícím dělení Rzeczpospolité.¹³ Symbolickým příkladem vlivu minulosti byl i vznik visegrádského svazku, založeného v únoru 1991 prezidenty Havlem a Wałęsą s premiérem Antallem, kteří pro svou schůzku zvolili právě historické místo, maďarský Visegrád, kde v roce 1335 uzavřeli spojenectví králové polský Kazimír III. Velký, uherský Karel Robert a český Jan Lucemburský.

9) Jiří Večerník – Petr Matějů (ed.): *Zpráva o vývoji české společnosti 1989–1998*, Praha: Academia 1998, s. 293.

10) Lubomír Mlčoch: *Zastřená vize ekonomické transformace: Česká ekonomika mezi minulostí a budoucností (Institucionální pohled)*, Praha: Karolinum 1997, s. 50.

11) Martin Myant: *Vzestup a pád českého kapitalismu: ekonomický vývoj České republiky od roku 1989*, Praha: Academia 2013, s. 29–30.

12) Johann P. Arnason: *Historicko-sociologické eseje*, Praha: SLON 2010, s. 130.

13) Janusz Tazbir: *Korzenie współczesności*, in: *Polska. Ale jaka?*, ed. Maria Jarosz, Warszawa: Oficyna Naukowa 2005, s. 78.

Následující text se také soustředí na historické děje či pozůstatky minulosti, na nichž byl porevoluční vývoj podle terminologie teorie *patch dependence* závislý a které jej relevantní měrou ovlivňovaly.

Střední Evropa: národy bez státu

Pátrání po historických kořenech středoevropské politické transformace nemůže přejít často přehlíženou skutečností, že před 1. světovou válkou jen nevelké radikální menšiny zdejších neplnoprávných národů měly v programu státní samostatnost. S výjimkou Poláků (a ještě ne zcela) žádná ze zdejších směrnatných politických reprezentací o samostatnost neusilovala a všechny dávaly přednost sebeurčení v rámci mnohonárodních říší. Typickým příkladem byli Češi, z malých ti větší a vyspělejší, jejichž vůdce František Palacký už v roce 1848 spatřoval národní budoucnost v (reformované) habsburské monarchii.¹⁴ K Rakousku Čechy odedávna přitahovala potřeba ochranného štítu proti rostoucí moci Německa a později k tomu přibýly i zřetele ekonomické, rozsáhlý trh monarchie pro sílí český kapitál. Tuto realistickou rozvahu vyznávala i moderní generace: T. G. Masaryk (samostatnost národ nespasí, zvláště ne s třetinou „německých velezrádců“), mladočeši Josef Kaizl (samostatnost à la Srbsko není cílem pro moderní národ) a Karel Kramář (samostatnost je fantasmagorie) a sociální demokrat Bohumír Šmeral (samostatnost bude jen nárazníkovým státem a kořistí velmocí).¹⁵

Cílem jejich předválečné „pozitivní politiky“ nebylo nedosažitelné maximum „historického práva“, ale optimum spatřované v získání trvalého podílu na ústřední vládě a státní byrokracii, aby se Češi stali v Předlitavsku národem (spolu)vládnoucím jako haličští Poláci a aby reformované Rakousko i jim bylo svého druhu „státem národním“. K této orientaci inklinovaly i vůdčí garnitury pobaltských národů v carském Rusku nebo nemaďarské národy v Uhrách, byť byly povětšinou na počátku této cesty a přece jen po ní postupovaly, i když vlády každý takový krok brzdily.

Příbuzenství této prozíravě zdrženlivé a sebeomezující strategie s orientací potomků na integraci s Evropskou unií je nabíledni, třebaže si to po roce 1989 málokdo uvědomoval. Vliv na to měl výsledek 1. světové války, kdy se historie dala jinou cestou: kdyby zvítězilo vilémovské Německo, Rakousko-Uhersko nebo carské Rusko, nedala se žádná vstřícnost vůči neplnoprávným národům a jejich pozitivní politice čekat. Její velcí zastánci, Masaryk a Kramář, ji také opustili a přiklonili se k myšlence státní samostatnosti, s níž operovaly i obě válečné aliance. Centrální mocnosti v roce 1916 dokonce zřídily na dobytém území ruského záboru loutkovou polskou vládu. Na straně Dohody americký prezident Wilson

14) Jan Křen: Palackého představy o střední Evropě 1848–1849, in: Jan Křen: *Historik v pohybu*, Praha: Karolinum 2013, s. 81–98.

15) Jan Křen: Alternativy nacionalismu (česká „pozitivní politika a její obdoby ve střední a východní Evropě), in: J. Křen: *Historik v pohybu*, s. 150–184.

vyhlásil ideu sebeurčení a do svých čtrnácti válečných cílů zařadil obnovu polské Rzeczpospolité, ale druhým národům sliboval jen autonomii v Rakousku-Uhersku, jež Dohoda chtěla zachovat, odtrhne-li se od Německa. Tyto původně diverzní manévry velmocí však posílily ambice nestátních národů a na konci války stanuly vítězné dohodové velmoci před *fait accompli*: namísto mnohonárodních říší habsburské a carské v celé střední Evropě mezi Německem a (sovětským) Ruskem živelně vzniklo devět nových národních států, v nichž byly nastoleny demokratické režimy západního střihu – v dosud monarchické střední Evropě vznikla nová sféra demokracie.

Versailleské mírové konferenci, z níž bylo vyřazeno sovětské Rusko i poražené Německo, připadla role arbitra v nepřehledných sporech a válkách nových států, jejichž elity opustily svou předválečnou zdrženlivost a jejich nynější, maximalisticky pojmávaná sebeurčení se křížila a byla v mnohém neslučitelná. Rakousku mírová konference vlastně vnutila národní samostatnost, když mu zakázala sloučení („anšlus“) s Německem a z velkých Uher vzniklo též malé národní Maďarsko. Obě země byly ale přetíženy tím, že zdědily velmocenskou státní výbavu Předlitavska a Zalitavska, a předimenzované byly pro ně i obě metropole, Vídeň a Budapešť.

Rakušané se časem do své nové existence vžili, a dokonce v ní našli smysl, ale pro Maďary byla myšlenka vlastního národního státu nepřijatelná. Všechny tři jejich poválečné politické garnitury usilovaly o zachování Uher: první vláda Károlyiho si je představovala demokratické, následující několikaměsíční rudá diktatura je chtěla mít komunistické a kontrarevoluční „bílá“ diktatura admirála Horthyho zachovala aspoň formálně monarchii; dva pokusy Habsburka Karla o návrat Horthy zlikvidoval, převzal moc jako regent a stanul v čele prvního autoritativního režimu ve střední Evropě. Mírová konference ve francouzském zámku Trianon byla na neústupné Maďary mimořádně tvrdá a vytvořila národní Maďarsko okleštěné: z více než čtvrtiny Maďarů se staly menšiny v sousedních státech vítězných, v Rumunsku, Československu a Srbsku. Maďaři na tuto ránu reagovali heslem „Nem! Nem! Soha!“ (Ne! Ne! Nikdy!) a jejich většina se s tímto stavem nikdy nesmířila. Maďarsko se stalo prvním revizionistickým státem a ve střední Evropě vznikl problém, který se bude znovu a znovu vracet – dodnes.

Všechny ostatní nové národní státy měly národnostní problémy v podobě početných menšin. Ačkoli už tehdy byly navrhovány přesuny či odsuny obyvatelstva, aby tak vznikly státy čistě národní, jak se stane po druhé válce, ve Versailles se o tom neuvažovalo a konference otázku menšin řešila zvláštním mezinárodním ochranným režimem v duchu nového mezinárodního řádu, který navrhl americký prezident Wilson v podobě Společnosti národů, jež měla spory států řešit mírovou cestou. Osudnou ránu však utrpěl tento projekt už při svém zrodu: členství Ameriky, mocnosti nejkvalifikovanější pro roli nestranného arbitra, zamítl izolacionistický kongres.

Střední Evropa: „národní“ státy

Přes všechny optimistické naděje bylo zakladatelské údobí nových států nepříznivé, není-li to slabé slovo: první roky jejich existence byly plné vzájemných konfliktů, válek a sociálních bouří, způsobených poválečnou hospodářskou krizí a rozvratnou hyperinflací, jíž se vyhnulo jen Československo. Až v následujících „zlatých“ dvacátých letech mohla začít nezbytná přestavba do nových poměrů, která však křehké a nezkušené demokratické režimy přetěžovala a nové státní národy na to všechno nebyly dostatečně připraveny. Ve veřejnosti ovšem působila úleva od válek a v nových státech radost z nově nabyté samostatnosti; skeptickým Kassandrám se nevěřilo.

Největší Polsko, větší než všechny ostatní dohromady, zvítězilo v roce 1921 nad Sověty ve válce o své východní historické země, v nichž však převažovali Bělorusové a Ukrajinci a Poláci tvořili jen dvě pětiny obyvatelstva. Vnitřně Polsko prožívalo chronickou politickou krizi, kterou ukončil v roce 1926 vojenský převrat maršála Piłsudského. Pod heslem „sanace“ (ozdravění) vznikl specificky polský autoritativní a vojácký režim maršalovy osobní moci. Parlament byl zachován a v něm připuštěna pravá i levá opozice, ale za krize pak režim přitáhl oště a vláda sociální protesty i politickou opozici brutálně potlačovala. Po Maďarsku byla tato druhá diktatura chmurnou předzvěstí pro zdejší demokracie, jež čekal podobný osud za velké hospodářské krize, která nečekaně vypukla v Americe v roce 1929.

V Evropě nejvíc otřásla Německem, kde v roce 1933 slabá výmarská demokracie podlehla hitlerovské totalitární diktatuře, jež byla pro sousední stredo-evropské země bezprostřední hrozbou. O rok později padla i demokracie rakouská a Československo zůstalo v tomto regionu poslední demokracií. Samo bylo však ve složité vnitřní situaci. Republika nebyla státem národním, ale národnostním, v němž Češi, iniciátoři nového státu, tvořili jen polovinu obyvatelstva a teprve se Slováky představovali většinu. Pro roli státního národa byli Češi poměrně dobře připraveni: jediní ze Slovanů byli vyspělým národem průmyslovým s produktivním zemědělstvím a moderní kulturou. Ostatně už před válkou koloval bonmot, že Češi jsou již státním národem, kterému už jen ten stát chybí. Nedocněno bývá, že československá demokracie, posilovaná mimořádnou autoritou prezidenta Masaryka, byla výrazně civilní, bez paramilitárních organizací a s loajální armádou. Československo prokázalo největší odolnost: i v těžkých 30. letech měla vláda spolehlivou parlamentní většinu (z 300 poslanců 172), jejíž slabou stránkou byla však nedostatečná flexibilita, zvláště v národnostních problémech.

Prvním a nejvážnějším byla silná a po všech stránkách vyspělá třímilionová německá menšina, která měla za sebou dlouholetou kariéru přední součásti vládnoucího národa Rakouska. Po počátečním odporu proti Československu daly se však demokratické (aktivistické) německé strany cestou podobnou někdejší české pozitivní politice a od roku 1926 se staly jedinou menšinou v Evropě, která se podílela na vládě. Teprve za hospodářské krize, která německé průmyslové pohraničí

silně zasáhla, se v německém táboře odehrál převrat: vedoucí silou se stala nová sudetská strana, zprvu sice hlásající autonomii, ale pod vlivem silného nacistického křídla a hitlerovského Německa, odkud byla i financována, se začala orientovat na odtržení německého pohraničí a připojení k Německu, zatímco demokratická menšina, sociální demokraté, komunisté, několik kněží a občanských osobností, statečně bránila Československo. Po Mnichovu se situace zkomplikovala: jen menšina této menšiny zůstala československé věci věrná, kdežto většina se od ní odtáhla, s Čechy se rozešla a Češi se rozešli s ní. Když pak v roce 1942 vůdce této menšiny Wenzel Jaksch protestoval proti britskému odvolání Mnichova, přišel o přízeň Britů a ti se s Čechy shodli na poválečném vysídlení. V témže roce přišla z Británie další rána pro osud sudetských Němců, a to zneplatnění Mnichovské dohody britskou vládou 5. 8. 1942 (na pozadí atentátu na říšského protektora Reinharda Heydricha), což vytvořilo právní rámec pro odsun německých menšin z východní Evropy. Příští osud sudetských Němců se pak ztotožnil s osudem Německa a dokonale jej vystihl historik: „Hrobník sudetských Němců a jejich světa se jmenuje Adolf Hitler.“¹⁶

Slováci: nový činitel střední Evropy

Zvláštním a odlišným případem byli v Československu Slováci, budoucí čtvrtý národ visegrádské skupiny. Češi, Poláci i Maďaři byli starými národy historickými a státními, třebaže každý časem o svůj stát přišel. Slováci, odedávna v Uhrách sídlící, patřili do *natio hungarica*, ale jejich svébytnost nebyla dlouho vůbec uznávána a slovenské národní hnutí se těžko prosazovalo. Dvoul milionové chudé rolnické etnikum s tenkou vrstvou národovecké inteligence, hlavně kněžské, bylo v Uhrách podrobno nejtvrďší maďarizaci: neměli ani jednu střední školu a na jejich území byla jen maďarská správa. Už před první válkou však slovenská společnost zjevně ožívala, Slováci získali i nevelké parlamentní zastoupení, ale ještě za války v emigraci doporučoval jejich vůdčí představitel Milan Rastislav Štefánik (1880–1918) s ohledem na to, že v zahraničí byli málo známí, operovat jen s titulem *le pays tchéque*.

Moderní slovenská společnost vznikala vlastně až za Československa, třebaže ještě v roli junior partnera. Umnou konstrukcí československého národa o dvou větvích se Slováci stali součástí vládnoucího národa s trvalým podílem na vládě, i když správu museli nahrazovat Češi – příliš dlouho. Nové postavení Slováků stvrzovala i polovina státního názvu a hymny, slovenština se stala rovnou větví československého státního jazyka, rychle se začalo rozvíjet slovenské školství, v roce 1919 byla založena v Bratislavě univerzita a v roce 1927 v zemském zřízení republiky získalo Slovensko poprvé v dějinách politicko-administrativní tvar; Milan Hodža, jediný Slovák ve funkci premiéra se jím stal až na sklonku první republiky, zatímco ve čtyřicetileté historii komunistického režimu, lze-li předeslat,

16) Johann Wolfgang Brügel: *Češi a Němci 1939–1948*, Praha: Academia 2008, s. 329.

byla ve čtveřici hlavních mocenských funkcí rovnost: dva Češi a dva Slováci. Namísto tradičního centra národního hnutí v provinčním Martině stala se centrem tehdy ještě silně maďarsko-německá Bratislava, která se však rychle modernizovala a slovakizovala. Moderní demokratické prostředí republiky bylo pro Slovensko vpravdě živou vodou: už ve 20. letech mělo poměrně početnou vrstvu sekulární inteligence; tehdy vznikla vlastní univerzitní věda i pozoruhodné avantgardní umění.

K tomu však vývoj dospěl až v rozličných zákrutech, mezi nimiž byly i stinné stránky nového Československa. Pro slabou slovenskou ekonomiku nebyla vždy příznivá koexistence se silnou ekonomikou českou. Zaostalý slovenský venkov se v té době ještě příliš nezměnil a industrializace začne až zbrojním průmyslem ve 30. letech, kdy přínosem pro konkurenční schopnost Slovenska byla i výstavba jeho železničního spojení na západ. Oba národy s mimořádně blízkými jazyky se lišily nejen rozdílnou historickou zkušeností Uher a Rakouska, ale i duchovně: Češi byli nábožensky vlažní katolíci nebo „husité“, Slováci povětšinou hluboce věřící katolíci a církev byla pro ně nespornou autoritou. Toto druhé konzervativní a katolické Slovensko politicky reprezentovala ľudová strana zasloužilého a ctěného národovce pátera Hlinky, která kolísala mezi státní loajalitou a separatismem; v tom míval prsty maďarský revizionismus a pro spojení s ním byl odsouzen jeden z čelných předáků strany Béla Tuka. Přestože se už i na mezinárodní scéně se Slováky začalo počítat, česká politika se svým paternalisticko-centralistickým sklonem dlouho jejich vzestup nedoceňovala, což mezi nimi posilovalo nacionalistické a separatistické tendence, které však převládly až po Mnichovu.

Podle slovenského historika „některé dlouhodobé vývojové trendy, založené počátkem století, které akcelerovaly po roce 1918“, pokračovaly i ve vazalské Slovenské republice, kdy se vytvořila státní výbava a Slováci se stali státním národem.¹⁷ Motorem těchto změn byli třicátníci, mladá generace ľudové strany, jejíž značná část kompromitovaná spojenectvím s nacistickým Německem po válce odpadla. Druhá část této generace byla významnou silou ve Slovenském národním povstání, jehož nosnou roli však „znemožnila vojenská porážka“, která pak po válce ulehčila „eliminování slovenské samosprávy spojenými silami centralismu“.¹⁸ Už tehdy však byla patrná dynamika mladého národa, kterou předvádí jeho současná *success story*.

Střední Evropa pod nacistickou okupací

Rokem 1938 začalo půlstoletí, jež národy střední Evropy prožily pod dvěma diktaturami, německo-nacistickou a rusko-komunistickou. Na sklonku 30. let byla politicky fatálně rozdělená střední Evropa akutně ohrožena stále agresivnější po-

17) Lubomír Lipták: *Storočie dlhšie ako sto rokov*, Bratislava: Kalligram 1999, s. 114.

18) Tamtéž, s. 115.

litikou hitlerovského Německa, před níž západní velmoci ustupovaly. Rakousko v obavě před Německem hledalo oporu v Itálii, kdežto Maďarsko inklinovalo spíš k Německu. Polsko i Československo sice přináležely k francouzskému bloku, ale každé zvlášť a nadto mezi nimi bylo trvalé napětí. Kromě sporné otázky Těšínska obě země rozdělával i postoj vůči Sovětskému svazu: pro Polsko historický nepřítel, pro Československo ve 30. letech už spojenec. Praha iniciovala spojenecký svazek tzv. Malé dohody s Rumunskem a Jugoslávií, namířený proti maďarskému revizionismu a politicky vázaný na Francii, ale ekonomicky byli oba tito českoslovenští partneři orientováni na Německo; největším deficitem však byla absence Polska ve svazku. Na rozdíl od Československa se maršálovi Piłsudskému podařilo v roce 1934 uzavřít smlouvu o neútočení s Německem, své blízké však před Německem varoval a vybízel k přípravám na válku s ním. Československo v roce 1935 uzavřelo spojeneckou smlouvu se Sovětským svazem, provázanou článkem o vzájemné pomoci se smlouvou francouzsko-sovětskou v marném pokusu o vytvoření systému kolektivní bezpečnosti v Evropě. A ministr zahraničí Beneš se nezávisle a na dálku shodl s Piłsudským: i on s válkou s Německem počítal a prosadil rozsáhlé zbrojení a stavbu pohraničních pevností.

Prvním krokem k porobení střední Evropy nacistickým Německem byl „anšlus“ Rakouska, vydávaný za akt německého sebeurčení a tehdy ještě většinou Rakušanů vítaný. Na mnichovské konferenci v září 1938 premiéři Británie a Francie Československo Německu vydali a doma je za to uvítal potlesk veřejnosti. Od Československa bylo odtrženo německé pohraničí a na kořisti se podílelo Polsko zábořem Těšínska i Maďarsko zábořem jižního a východního Slovenska s druhým největším městem Košicemi. V březnu 1939 hitlerovské Německo zbytek Československa zlikvidovalo: pro anexi českých zemí už neplatilo německé sebeurčení a fikce státnosti, jakou byl Protektorát Čechy a Morava, měla Západ uklidnit. Tzv. státní prezident, autonomní vláda a česká správa cele podřízená německým orgánům byla stále více omezovaná. Konečným cílem bylo podle prvního říšského protektora von Neuratha „vyplnění tohoto prostoru německými lidmi“;¹⁹ ve zkratce vystihuje podstatu nacistické politiky titul nejnovější knihy *Germanizovat a vysídlit*.²⁰ „Konečné řešení“ české otázky bylo ale odloženo až po vítězství, neboť zdejší průmyslový potenciál byl pro německou válku nepostradatelný. K udržení klidu byl zde teror vždy pečlivě dávkovaný, ale odpor proti okupačnímu režimu manifestovaly už velké demonstrace na podzim 1939. Pro tehdejší českou realitu byla příznačná v roce 1942 poprava prvního předsedy protektorátní vlády generála Eliáše za spolupráci s odbojem, jehož největším činem byl zanedlouho poté atentát na šéfa nacistické Bezpečnosti Heydricha.

V září 1939 přišlo na řadu Polsko, které si tajně rozdělili oba diktátoři, Hitler a Stalin: po vojenské porážce byla západní část Polska okupována Německem

19) Cit. dle Václav Kural: *Místo společenství konflikt! Češi a Němci ve velkoněmecké říši a cesta k odsunu (1938–1945)*, Praha: Ústav mezinárodních vztahů 1994, s. 62.

20) Srv. Detlef Brandes: *Germanizovat a vysídlit: nacistická národnostní politika v českých zemích*, Praha: Prostor 2015.

a východní Sovětským svazem. V případě německého vítězství by se ale budoucnost Čechů a Poláků asi příliš nelišila: oba národy neměly být ani satelitními státy, s jakými nacisté počítali pro okupované země západní. Okupační režim v Polsku, mnohem tvrdší než v Čechách, byl vlastně dvojitý: víc než dva roky byla východní část Polska okupována Sověty a mnoho Židů tam našlo útočiště, ale teror proti Polákům za německou částí nezaostával. Z území Polska a jeho východních sousedů nacisté učinili „krvavé země“,²¹ které se staly dějištěm největšího zločinu dějin, konečného řešení (*Endlösung*), jímž bylo vyhlazení skoro šesti milionů evropských Židů, z nichž největší části pocházely z Polska nebo Sovětského svazu; obětí vraždící mašinérie bylo i pět milionů Poláků, zejména jejich inteligence, kterou hitlerovci chtěli vyhladit nejdříve.

Poláci byli též první na řadě v druhém *Endlösung*, jež nacisté připravovali pro Slované, považované rovněž za podřadnou rasu. Zvláštní projekt, nazvaný „Generalplan Ost“, vypracovali němečtí odborníci pro „Lebensraum“ na Východě, který se měl po vítězství stát německou kolonií a Slované měli tam být vysídleni jako obsluha německého panstva, odhadované počty se pohybovaly mezi 30 až 50 miliony a předzvěstí byly deportace milionů „ostarbeiterů“ na otročké práce do Německa. Hrůzný záměr *Ostplanu* měl být snad i osudem „slovenského národa“.²² Díky vítězství Spojenců se tento plán už neuskutečnil a pozornosti historiografie až příliš často uniká.

Polsko bylo však „krvavou zemí“ i v jiném než Snyderovu smyslu: bylo krvavým dějištěm zoufalých židovských povstání a silné rezistence polské Armie Krajowe, která patřila v Evropě k největším a jejímž tragickým vrcholem bylo varšavské povstání v roce 1944. Krvavým dějištěm byly i všechny tři fronty, kde polské i československé vojenské jednotky bojovaly na straně Spojenců; Poláci a Češi byli v Evropě výjimkou, neboť neztratili ani kapku krve bojem na německé straně. Nicméně dost Poláků z plně zabraných východních území bylo Wehrmachtem odvedeno stejně jako Češi ze sudetských území.

Rozdílná historická zkušenost vedla k tomu, že i za války zaujímal Poláci a Češi odlišné postoje k Sovětskému svazu – et vice versa. Odhalení sovětského zločinu v Katyni mělo za následek rozkol mezi polskou exilovou vládou a Moskvou, kdežto prezident Beneš s výhledem, že po válce bude Sovětský svaz ve střední Evropě rozhodující silou, usiloval o těsné spojení. Do Polska Stalin dosadil prosovětskou kryptokomunistickou vládu a premiérovi londýnské exilové vlády Mikołajczykovi nezbylo než se k ní v nerovné pozici přidat, zatímco Beneš s vládní koalicí moskevské a londýnské emigrace se do vlasti vrátil jako vítěz, i když jen nakrátko.

Za války však existovala i druhá střední Evropa: z Maďarska a Slovenska se stali vzájemně rivalizující spojenci Německa a jejich jednotky byly nasazeny na východní frontě; slovenské strážily jen v zázemí. To se však týkalo „bezpečnostní divize“,

21) Timothy Snyder: *Krvavá země: Evropa mezi Hitlerem a Stalinem*, Praha – Litomyšl: Paseka 2013.

22) L. Lipták: *Storočie dlhšie ako sto rokov*, s. 209.